

icmp International Commission on Missing Persons

Alipašina 45a, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Tel: +387 33 21 86 60 Fax: +387 33 29 32 97
Email: icmp@ic-mip.org
Web: www.ic-mip.org

Sarajevo, 12 July 2005
106-040/2005

Dear Sir/Madame;

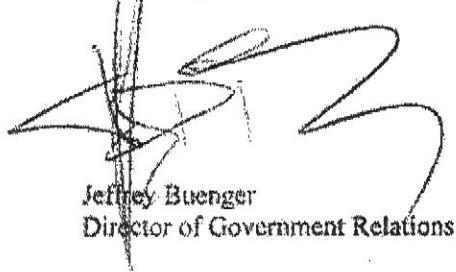
I would like to use this opportunity to thank you for your ongoing effort as part of the Expert Group (EG) on Excavations and Examinations (Ex&Ex) for the Missing Persons Institute (MPI) of Bosnia and Herzegovina. To date, the various Expert Groups have made significant steps toward establishing a fully functional MPI and thus implementation of the Law on the Missing in BiH.

With this in mind, I present you the ICMP's "Guidelines for the excavation of human remains relating from a variety of site locations" version 3. This document represents a compilation of ICMP's best case practice and assessment of most functional procedures in the field of Ex&Ex. The document is for reference purposes only, and naturally cannot be fully applied to the MPI as a State level institution. However, ICMP is of the opinion that some of the regulations prescribed within the document should be useful to the EG in the process of preparing necessary draft Books of Rules to be issued by the Institute.

Further, as agreed at the first session of the EG, and due to the large number of EG members, the next round of EG meetings will be organized on bilateral/trilateral basis. ICMP will be contacting you in the next days to commence scheduling of such meetings.

Finally, this letter and the attached document are being sent not only to those present at the first EG meeting, but also to other officials who we believe, based on their experience and expertise in the field, may be able to contribute to the work of the Expert Group.

Kindest regards;

Jeffrey Buenger
Director of Government Relations

Enclosure: Guidelines for the excavation of human remains relating from a variety of site locations, version 3

icmp International Commission on Missing Persons

Alipašina 45a, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Tel: +387 33 21 86 60 Fax: +387 33 20 32 97
Email: icmp@ic-mp.org
Web: www.ic-mp.org

Sarajevo, 12 juli 2005
106-040/2005

Poštovani gospodine/gospodo,

Htio bih iskoristiti ovu priliku da se zahvalim na stalnom zalaganju u svojstvu člana Ekspertne grupe (EG) za iskopavanja i obrade Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine. Do danas su različite ekspertne grupe učinile značajne pomake ka uspostavljanju potpuno funkcionalnog Instituta za nestale osobe, a samim time i potpunoj implementaciji Zakona o nestalim osobama u Bosni i Hercegovini.

Imajući ovo u vidu, predstavljam vam 3. verziju ICMP-evih "Smjernica za iskopavanje posmrtnih ostataka sa različitih lokaliteta grobnica". U ovom dokumentu su izdvojena najbolja ICMP-eva praktična iskustva, te procjena najfunkcionalnijih procedura u polju iskopavanja i obrade. Dokument je predviđen samo za svrhu preporuke i, naravno, ne može se u punoj mjeri primjeniti na Institut za nestale osobe kao instituciju državnog nivoa. Međutim, ICMP smatra da bi neki od propisa predviđeni dokumentom mogli biti korisni Ekspertnoj grupi u procesu pripremanja neophodnog nacrta Pravilnika kojeg će Institut usvojiti.

Nadalje, u skladu sa dogовором са prvog sastanka Ekspertne grupe, te zbog brojnosti članova ovog tijela, sljedeći krug sastanaka Grupe će biti organizovan na bilateralnoj/trilateralnoj osnovi. ICMP će vas u narednim danima kontaktirati radi zakazivanja ovih sastanaka.

Konačno, ovo pismo i priloženi dokument će biti poslani ne samo učesnicima prvog sastanka Ekspertne grupe već i drugim zvaničnicima za koje vjerujemo da bi, na bazi svog iskustva i stručnosti u ovom polju, mogli doprinijeti radu ovog tijela.

Srdačni pozdravi,

Jeffrey Buenger
direktor Odjela za odnose s vladama

Prilog: Smjernice za iskopavanje posmrtnih ostataka sa različitih lokaliteta grobnica,
3. verzija

icmp International Commission on Missing Persons

**SMJERNICE ZA
EKSHUMACIJE/ISKOPAVANJE
POSMRTNIH OSTATAKA SA
RAZLIČITIH LOKALITETA**

ICMP ODJEL ZA EKSHUMACIJE I EKSPERTIZU

VERZIJA 3**Dokument
ICMP-evog PROGRAMA FORENZIČKIH NAUKA (FSD)****Odjel za Ekshumacije i Ekspertizu****Smjernice za Ekshumacije/Iskopavanje
posmrtnih ostataka sa različitih lokaliteta****Specifično za: posmrtne ostatke iz sukoba u
Bosni i Hercegovini i drugih zemalja bivše
Jugoslavije**

U cijelom ovom dokumentu koristi se specifična terminologija; ICMP-evo osoblje vrši i naučna iskopavanja (proces je objašnjen u ovim Smjernicama) i pomaže pri ekshumacijama nadležnim domaćim institucijama na lokalnom i državnom nivou. Postoji značajna razlika između ove dvije vrste aktivnosti, pri čemu je:

"Iskopavanje" naučni pristup prvenstveno zasnovan na arheološkom aspektu rada na terenu, što uključuje tačno lociranje, evidentiranje i ekshumiranje posmrtnih ostataka, kao i evidentiranje forenzičkih dokaza iz prirodnih ili grobnica koje je čovjek iskopao.

"Ekshumiranje" podrazumijeva i učešće antropologa u procesu primarne ekshumacije posmrtnih ostataka iz prirodnih ili grobnica koje je čovjek iskopao. Ovaj proces realizuju prvenstveno domaći timovi ili komisije, a u njihov rad je uključeno i ICMP-evo osoblje.

SMJERNICE ZA EKSHUMACIJE/ISKOPAVANJE POSMRTNIH OSTATAKA SA RAZLIČITIH LOKALITETA

I. UVOD.....	4
A. OKVIR.....	5
II. PREDUSLOVI ZA EKSHUMACIJU.....	5
III. ODABRANE DEFINICIJE.....	6
IV. GEODETSKE METODE.....	9
V. TIM ZA ISKOPAVANJE.....	10
B. PROCEDURA ZA EKSHUMACIJE.....	14
VI. UVOD.....	14
VII. OPŠTA DOKUMENTACIJA.....	15
VIII. GEODETSKO MJERENJE LOKALITETA I SONDIRANJE.....	17
IX. NAČIN ISKOPAVANJA.....	19
X. POČETAK OTKRIVANJA POSMRTNIH OSTATAKA (NIVO 1).....	20
XI. VAĐENJE TIJELA, PREDMETA I DOKUMENTIRANJE TRGOVA/OBRISA.....	21
XII. PREGLED NAKON ISKOPAVANJA/EKSHUMACIJE.....	22
XIII. POST-MORTEM OBRADE/AUTOPSije NA TERENU.....	23
XIV. ZATVARANJE LOKACIJE.....	23
XV. PREDAJA DOKAZNOG MATERIJALA.....	24
XVI. DODATNE MJERE PRI PRIKUPLJANJU NEUKOPANIH POVRŠINSKIH OSTATAKA.....	24
XVII. DODATNE MJERE PRI PRIKUPLJANJU POSMRTNIH OSTATAKA IZ BUNARA I CISTERNI..	25
XVIII. DODATNE MJERE PRI PRIKUPLJANJU POSMRTNIH OSTATAKA IZ PEĆINA I RUDNIKA....	25
XIX. DODATNE MJERE PRI PRIKUPLJANJU POSMRTNIH OSTATAKA IZ RUŠEVINA.....	25

I. Uvod:

(a) Ovaj dokument sadrži smjernice za ekshumacije u kojima učestvuju ICMP kako bi pomogao domaćim državnim nadležnim institucijama u BiH i bivšoj Jugoslaviji. Ove smjernice nemaju namjeru da se bave svim nepredviđenim okolnostima, niti predstavljaju zamjenu za mišljenja stručnjaka ili donosilaca odluka. Svrha im je da vode nestručno osoblje kroz najbolje standarde iz prakse PHR-a/ICTY-a ili ICMP-a u periodu od 1996 do 2004. Preporučuje se da odstupanja od ovih smjernica budu uočena i obrazložena.

Ovaj dokument je organizovan na slijedeći način:

- i. Odjeljak A: Okvir (sadrži preduslove, ovlaštenja i definicije).
- ii. Odjeliak B: Način rada pri ekshumaciji (tačnije daje prikaz načina rada pri iskopavanju posmrtnih ostataka i pratećih dokaza iz prirodnih ili grobnica koje je čovjek iskopao. Ekshumacije koje se vrše u podzemnim konstrukcijama, kao što su jame, pećine, odvodi, bunari i slično, biće uključene u ove smjernice ili samo dio njih).

A. OKVIR

(a) Forenzičke operacije u kojima učestvuje ICMP obično podrazumijevaju zajednički rad ICMP-a i domaćih forenzičkih stručnjaka; ICMP-evi forenzički stručnjaci treba da budu svjesni da mogu biti zaduženi za pružanje asistencije viskog nivoa na lokacijama koje su od interesa međunarodnih krivičnih tribunalja ili komisija za ispitivanje istine.

- i. **ICMP:** Obezbeđuje naučnu i logističku podršku multietničkim lokalnim komisijama i/ili stručnjacima koji rade za domaće sudove koji se bave identifikacijom nestalih osoba. ICMP-evi forenzički stručnjaci, posebno antropolozi i arheolozi, su zaduženi su za pružanje asistencije viskog nivoa i davanje savjeta domaćim lokalnim timovima.
- ii. **Domaće nadležne institucije:** u ovom dokumentu se odnosi na Komisiju/Kancelariju Republike Srpske i Federacije BiH, patologe, policiju, državne ili lokalne krim tehničare, zamjenike tužilaca i/ili istražne sudije.

II. Preduslovi za ekshumaciju:

- (a) **Odobrenje:** Ekshumacija mora biti odobrena putem sudskog naloga, koordinisana sa odgovarajućim službama i provedena u skladu sa važećim domaćim zakonskim propisima.
- (b) **Istrage:** Idealno bi bilo da vođa tima koji će raditi ekshumaciju prije njenog početka bude obaviješten o svakoj relevantnoj informaciji koju, recimo inspektori, dobiju od svjedoka ili članova porodice nestale osobe.
- (c) **Izviđanje:** Ekshumacije bi trebalo vršiti tek nakon što forenzički istražitelji procijene navodni lokalitet i relevantne informacije i, kada je to moguće, izvrše posjetu lokalitetu (prije nego što počne iskopavanje) i određeno geofizičko ispitivanje koja može uključivati analizu satelitskih snimaka.

(d) Zdravlje i bezbjednost:

- i. **Rizici:** Ekshumacije će početi tek kada je lokalitet očišćen od neeksplodiranih ubojitih sredstava (NUS) i kada je dokumentacija o tome dostavljena ICMP-u. Područja za koja se sumnja da mogu biti staništa opasnih životinja (npr. zmija otrovnica) moraju biti očišćena od vegetacije.
- ii. **Bezbjednost:** Potrebno je obezbijediti odgovarajuće prisustvo policije ili neke druge mјere sigurnosti, uključujući i prisustvo EUFOR-a, prije dolaska osoblja.
- iii. **Medicinska pomoć:** Planovi za hitne medicinske intervencije i evakuaciju moraju biti napravljeni prije rapoređivanja ICMP osoblja (ovu informaciju treba da ima osoblje ICMP-evog Odjela za odnose sa vladama).

- (e) Informisanje: Prije početka rada na lokaciji, vođa tima ili određene jedinice, treba da informiše svoje osoblje o lokaciji uključujući i kratku historiju što se tu desilo, o relevantnim zdravstveno-bezbjednosnim elementima i o individualnim zaduženjima (ko je odgovoran za što) uključujući domaće i ICMP osoblje.

Preporučuje se da se informisanje vrši vrši izvan lokacije i da su svi učešnici prisutni. Prije početka bilo kakvih radova trebaju se sklopiti dogovori u pismenoj formi i potpisati.

- (f) Evidentiranje prisustva: Vođa tima će se postarati da budu evidentirana imena, funkcije/zaduženja i svrha svih osoba koje se nalaze na lokalitetu. To se odnosi i na predstavnike medija koji moraju koordinisati svoje aktivnosti sa Službenikom za odnose sa javnošću na lokaciji, a koji će biti nominovan od strane suda.
- (g) Formulari: Razni formulari ICMP-evog FSD-a se trebaju koristiti koji sadrže upute napravljene na osnovu iskustva o tome koji podaci se moraju evidentirani. Svi podaci prikupljeni tokom ekshumacije kao što su podaci o metodi iskopavanja, ručnom i elektronskom ucrtavanju mapa, relevantni digitalni snimci, evidencija dokaza (iz originalnog dnevnika sa mesta zločina) moraju biti pohranjeni u ICMP-evu bazu podataka. Ovi podaci će sačinjavati glavni izvor informacija i podataka prilikom analize nakon iskopavanja.

U tekstu koji slijedi navedene su definicije i opisi posmrtnih ostataka i pripadajućih dokaza koji će biti potrebni za unos podataka u bazu podataka. Viši krim tehničari i ICMP-ev predstavnik na terenu zaduženi su za dodjeljivanje brojeva i odgovarajućih anagrama. Najbolja praktična iskustva ukazuju da redoslijedni sistem označavanja brojevima treba da bude uspostavljen od prvog radnog dana.

III. Odabrane definicije:

- (a) Slučaj ("C"): Administrativna oznaka za bilo koje posmrtnе ostatke bilo da su cijeloviti ili izdvojeni.

Ovo se može odnositi na kompletno tijelo, tijelo kojem nedostaje jedan ili više elemenata ili dijelove tijela kod kojeg su otkrivene dvije ili više povezanih kostiju. Pored toga, ova oznaka se koristi i za izolovanu lobanju i vilicu sa zubima što može dati još informacija o DNK.

U okviru ovih kriterija slijedeći opisi se još mogu koristiti u evidenciji dokaza:

- (b) Ostaci: Opšta oznaka za svaku pojedinu i sve gore navedene administrativne kategorije (tijelo, dio tijela ili izdvojeni dio tijela).
- (c) Skup ostataka: Opšta oznaka koja se koristi za kompletno tijelo (nedirnuto tijelo, tijelo sa tkivom, međusobno povezani skeletni ostaci ili skup kostiju ili drugi dijelovi tijela za koje se smatra da pripadaju jednoj osobi). U određenom

kontekstu, "ostaci" i "skup ostataka" su sinonimi; u nekim drugim, "ostaci" se odnose na širi pojam (npr. "Ne diraj posmrtnе ostatke prije fotografisanja" – odnosi se i na izolovane biološke elemente i na kompletna tijela); a u nekima opet "skup ostataka" se odnosi na širi pojam (npr. "Kasnije je ustanovljeno da izmiješani razni posmrtni ostaci pripadaju jednom skupu ostataka").

(d) **Tijelo ("B")**: Administrativna oznaka za ostatke za koje se smatra da predstavljaju kompletno tijelo.

(e) **Dio tijela ("BP")**: Administrativna oznaka za ostatke koji mogu predstavljati jedne spojene ili skup polu spojenih ostataka.

(f) **Izdvojene kosti ("GB")**: Administrativna oznaka za izolovane nepovezane kosti, fragmente kosti ili grupu takvih elemenata.

Fizički dokazi trebaju biti evidentirani, pri čemu se treba koristiti definicijama i anagramima navedenim u tekstu koji slijedi;

(g) **Predmet ("A")**: Administrativna oznaka za svaki locirani ili ekshumirani predmet koji se smatra interesantnim sa forenzičkog aspekta, npr. čahure metaka, meci, podvezna vrpca, povezi za oči, uzorci zemljišta, lična dokumentacija koja se ne može dovesti u vezu sa posmrtnim ostatkom, predmeti/substance važne sa entomološkog aspekta itd.

(h) **Lični predmeti ("PE")**: Administrativna oznaka za predmet za koji se vjeruje da je pripadao nekoj određenoj osobi, lični predmeti kao npr. odjeća, nakit, novčanici, fotografije ili lični dokumenti. Ovi predmeti mogu pomoći pri ciljanoj identifikaciji i u dugoročnom procesu identifikacija. Predmeti se vraćaju najbližoj rodbini zajedno sa identifikovanim posmrtnim ostacima.

(i) **Inkorporirani predmeti**: Nezvanično povezano sa ("A" ili "PE"), predmet koji se nalazi u tijelu ili odjeći, za razliku od predmeta koji nisu inkorporirani direktno u tijelo ili odjeću. Na primjer, metak koju se nalazi u kičmenom pršljenu ili dokumenti sakriveni u čarapi smatraju se "inkorporiranim"; dok se novčanik pored tijela (koji je mogao propasti kroz tijelo) ili naočale pored lobanje smatraju predmetima koji nisu inkorporirani direktno uz tijelo ili odjeću.

(j) **Razni obrisi/tragovi kao dokazi ("F")**: Administrativna oznaka za fizičke tragove koji mogu nestati, a mogu pomoći pri rekonstrukciji događaja, npr.: stvarna veličina, oblik i dimenzija grobnice, otisak guma u zemlji u ili oko grobnice, položaj tijela žrtve koji može ukazati na način smrti. Ovi dokazi se trebaju dokumentovati putem fotografije i mjerjenjem a nekada je potrebno i izliti gipsane otiske.

(k) **Neeksplodirana ubojita sredstva NUS ("U")**: Administrativna oznaka za neeksplodirana ubojita sredstva, kao što je bojeva municija, nagazne mine, ručne bombe, rakete itd. (Napomena: pošto se NUS ne prikupljaja, ova kategorija može biti izostavljena).

(l) Sterilno zemljište: Arheolozi ili kvalifikovani antropolozi treba da procijene kolika je vjerovatnoća da se u zemlji nalaze posmrtni ostaci ili predmeti od forenzičkog značaja. Izraz "sterilno zemljište" ovdje se koristi da označi slijedeće:

- i. Kulturološki sterilno zemljište: Sloj koji ne sadrži predmete pravljene ljudskom rukom, prvenstveno se sastoji od gline, šljunka uključujući i čvrstu stijenu netaknutu od svog formiranja.
- ii. Forenzički sterilno zemljište: Slojevi koji sadrže "historijske" ostatke i predmete za koje se procjenjuje da su nebitni za određeni slučaj ili određeni vremenski period.

Takođe je potrebno evidentirati način vršenja ekshumacije. Svim lokalitetima označenim kao 'prioritetna' treba pristupiti sa najvišeg mogućeg nivoa. U skladu sa tim, preporučuje se pristup od tri faze oko kojeg se svi učesnici trebaju dogovoriti prije početka radova na lokaciji.

Nije preporučljivo mijenjati nivo bez konsultovanja svih strana. Tri nivoa su:

(m) Precizno geodetsko evidentiranje (NIVO 1): Termin koji se koristi u ovom dokumentu da opiše tačno mjerjenje posmrtnih ostataka, kontura grobnice, dokaznog materijala na licu mjesta prije preuzimanja upotrebom trake za mjerjenje, elektronskih i ručnih geodetskih instrumenata, uređaja koji se koriste za pozicioniranje (GPS) itd., kako bi se napravila trodimenzionalna karta u okviru globalnog konteksta.

Geodeta treba imati dovoljno vremena da završi sva potrebna mjerjenja.

Stratigrafski pristup nivou 1 iskopavanja je možda najkomplikovaniji za očuvati ali daje najbolje ukupne rezultate i precizne evidencije potrebnih za sud, analize posmrtnih ostataka nakon iskopavanja i precizne predaje posmrtnih ostataka. Metoda iskopavanja koristi se metodom "zadnji unutra, prvi vani" gdje se prvo iskopava zadnji depozit posmrtnih ostataka. Dosadašnje iskustvo je pokazalo da ova metoda očuvava integritet sadržaja dokaza i posmrtnih ostataka (vidi sljedeće dijelove teksta), uključujući držanje posmrtnih ostataka na prirodnoj podlozi (baza grobnice) i čuvanje prirodnih zidova grobnice (strana ili kontura), koje npr. definišu dimenzije grobnice koja je iskopana uz pomoć mašine.

(NAPOMENA) Ovo je pravilan metod ekshumiranja gdje se primjenjuje TOTALNA REKONSTRUKCIJA DOGAĐAJA.

(n) Opće geodetsko evidentiranje (NIVO 2): Dokumentiranje posmrtnih ostataka, grobnice, dokaznog materijala itd. na licu mjesta npr. pravljenjem skica sa grubim procjenama pozicija sa dodatkom nekoliko odabranih preciznih mjerjenja i fotografisanjem. Naglasak se stavlja na procjenu položaje (npr. "skelet se nalazio oko 4 m zapadno od puta, na polovini padine").

- (o) Ne-stratografički metod (npr. "Pijedestal") (NIVO 3): Metod iskopavanja koji je usmjeren na izolaciju tijela (ili dokaza) od okruženja iskopavanjem vanjskog ruba oko posmrtnih ostataka i na veću dubinu oko ostataka kako bi se stvorio viještački efekat "pijedestala" na kojem bi ostaci ležali. Ovaj metod daje komfort radnicima (u određenom kontekstu omogućava visok stepen olakšanja ukupnog rada) a često je prikladan za rad na jednostavnim lokacijama ali općenito ne zadovoljava potrebe napredne forenzičke analize (npr. rekonstrukcije).

NAPOMENA: Rekonstrukcija događaja: Razmatrajući lokalitet sa aspekta "događaja" (a ne kao静的 ili naizgled slučajno razbacane posmrtnе ostatke i predmete), tim forenzičara stvara pretpostavke o tome šta se desilo prije, tokom i nakon ukopa, koristeći se svim raspoloživim podacima, a nekada i Geografsko Informacijskim Sistemom (GIS).

Potrebno je vršiti i slijedeća evidentiranja u rasponu od maksimuma do minimuma:

IV. Geodetske metode:

- (a) Precizno geodetsko evidentiranje - elektronska oprema za mjerjenje ("totalna stanica"):
- i. Maksimum (NIVO 1): Detaljno i tačno mjerjenje/ucrtavanje svih posmrtnih ostataka, predmeta i raznih obrisa/tragova (npr. tragovi guma) za potrebe istraživanja mesta zločina i za potrebe identifikacija. Koristiti ispravne formulare za evidenciju posmrtnih ostataka (body form) i sve dokaze koji su evidentirani po rednim brojevima. Trebaju se napraviti digitalne fotografije kao i 35 mm fotografije sa oznakama veličine individualnih tijela, dokaza i kontura grobnice, te ih povezati sa evidencijom dokaza.
 - ii. Selektivno (NIVO 2): Selektivno elektronsko mjerjenje/ucrtavanje sa obraćanjem manje pažnje na precizno dokumentovanje dokaza u obliku raznih obrisa/tragova, koji će biti samo fotografisani i opisani u pisanoj formi.
 - iii. Minimum (NIVO 3): Opšte mjerjenje (npr. bilješke i slike sa terena), u kojem se vrši minimalano ili nikakvo precizno mjerjenja. (Napomena: što je neprecizniji geodetski prikaz, više se mora oslanjati na npr. fotografije i skice napravljene slobodnom rukom. Preporučuje se korištenje ICMP-evih formulara za bilježenje podataka o tijelima na terenu).

(b) Opis/dokumentacija o depozitima:

- i. Maksimum (NIVO 1): Sve kompleksne lokacije za koje postoji sumnja da sadrže više slojeva (npr. dvije ili više grupa tijela ili dijelova tijela

položenih u različito vrijeme) treba da budu precizno dokumentovane po uputama iskusnih arheologa.

- ii. **Minimum (NIVO 2/3):** Uopšteno utvrđivanje različitih depozita/događaja unutar kontura grobnice.

(c) Ucrtavanje na kartu/skicu položaja tijela (anatomske značajke):

- i. **Maksimum (NIVO 1):** Maksimalan broj mjernih tačaka (14) po tijelu za označavanje anatomskih značajki jednog seta posmrtnih ostataka.
- ii. **Selektivno (NIVO 2):** "Nekoliko" tačaka umjesto svih 14.
- iii. **Minimum (NIVO 3):** Opšte mjerjenje (npr. fotografije i skice pravljene rukom na formularima za bilježenje podataka o tijelima na terenu) sa jednom preciznom mernom tačkom po setu posmrtnih ostataka.

(d) Dupliciranje evidencije:

- i. **Maksimum:** ICMP, timovi domaćih specijalista, krim tehničari i eventualno krivični sud ili timovi komisije za utvrđivanje istine, nezavisno jedni od drugih evidentiraju sve dokaze. Pri tome se koristi centralni dnevnik dokaza kao referenca što je preporučljivo zbog minimiziranja budućih grešaka.
- ii. **Selektivno:** Može doći do dupliciranja nekih dijelova evidencije, npr. krim tehničari i ICMP-evo osoblje mogu evidentirati isti dokazni materijal ili podatke.
- iii. **Minimum:** Samo krim tehničari evidentiraju dokaze koji se odnose na "mjesto zločina"; antropolozi/arheolozi dokumentuju dokaze relevantne za identifikaciju. Dokumentacija za identifikaciju će kao minimum sadržavati formular za bilježenje podataka o tijelima na terenu i druge relevantne dokaze.

U tekstu koji slijedi nalazi se opis uloga i zahtjeva ICMP-evog tima koji je uključen u Nivo 1 rada na 'prioritetnim' grobnicama. Sigurno će dolaziti do manjih odstupanja uzrokovanih samom lokacijom, sastavom tima itd.

- V. **Tim za iskopavanje:** Ovaj odjeljak naglašava potrebu za stručnjacima koji imaju više specijalizacija (npr. arheolog koji ima znanje iz oblasti antropologije (osteologije) ili antropolog sa poznavanjem arheologije). Očekuje se da viši arheolog ima ulogu vođe na lokalitetu u saradnji sa članovima tima domaćih stručnjaka, kao i druge uloge koje uključuju geodetsko mjerjenje i evidentiranje na kompleksnim lokacijama dok bi viši arheolog bio zadužen za npr. ekshumacije iz podzemnih konstrukcija, bez obzira na to da li su prirodni ili ih je napravio čovjek. Tim također može napraviti digitalne fotografije koje bi bile potrebne pri analizi nakon iskopavanja ili radi sačinjavanja izvještaja.

(a) Osoblje koje vodi kriičnu istragu:

- i. Zamjenik tužioca: Odgovoran je za provođenje krične istrage. Bez obzira na to kako se lokalitet tretira (kao mjesto zločina, ekshumacija sa humanitarnim karakterom itd.), ovaj službenik je nadležan za cjelokupnu operaciju na "mjestu zločina". (Napomena: Nekada je ovu ulogu imao istražni sudija).
- ii. Istražitelj: Ovaj stručnjak je u cijelosti zadužen za razgovor sa svjedocima i prikupljanje i analizu dokaznog materijala. Može mu biti dodijeljena uloga službenika za prikupljanje dokaznog materijala (više u tekstu koji slijedi).
- iii. Krim tehničari: Rade pod nadzorom tužioca i istražitelja, a zaduženi su za prikupljanje i dokumentovanje materijalnih dokaza, kao i za fotografisanje dokaza.
- iv. Službenik nadležan za dokazni materijal/istražitelj mesta zločina (pseudonim., službenik nadležan za dokaze sa mjesta zločina): Istražitelj nadležan za primo-predaju dokaza (CoC) i dokumentiranje dokaza na lokalitetu. On/ona koordinira aktivnosti sa ostalim rukovodnim osobljem.
- v. Međunarodni krični tribunal, komisija za istraživanje istine ili specijalne istrage, tužilaštva, SIPA: Ovo osoblje može biti aktivno uključeno u istražni proces i mogu zatražiti informacije od ICMP-a, što mora odobriti ICMP-ev Šef misije prije same predaje.

(b) Medicinsko-pravno istražiteljsko osoblje:

- i. Patolog: Ako je tako navedeno u sudskom nalogu, patolog ima određena ovlaštenja na lokalitetu ekshumacije. Međutim, u toku rada na lokacijama sa maksimalnom ICMP asistencijom, očekuje se od patologa da se intenzivno konsultuje sa ICMP-evim forenzičarima u pogledu procedure ekshumiranja. (Napomena: u skladu sa zakonom, patolog treba da bude prisutan na svakoj ekshumaciji/iskopavanju).
- ii. Tehničko osoblje: Radnici iz mrtvačnica i sa grobalja biće angažovani za osnovne potrebe kopanja na lokaciji.
- iii. Operater teškom mehanizacijom: Na lokacijama gdje je potreban bager/rovokopač biće angažovan operater teške mehanizacije a pratit će instrukcije samo od osoblja ICMP-a. Lokalni operatori na tom poslu prije početka rada treba da budu u potpunosti upoznati sa tačnom metodom kako koristiti mehanizaciju.

(c) Ostali: Lokalne komisije/kancelarije za traženje nestalih: Zadaci lokalnih komisija/kancelarija su se uveliko promijenile tokom godina. Njihova glavna uloga je lociranje i prikupljanje izjava svjedoka. Međutim, oni žele biti uključeni u sam rad na ekshumaciji lokaliteta.

Da bi se maksimiziralo prikupljanje posmrtnih ostataka i dokaza preporučljivo je da se ova praksa ne primjenjuje, jer ovo osoblje nije obučeno niti kvalifikovano za arheološki i antropološki rad te im nedostaje profesionalnih kvalifikacija za obavljanje ovog konkretnog zadatka.

Svi lokaliteti na kojima radi ICMP podrazumijevaće rad sljedećeg osoblja. Pozicije koje su navedene u tekstu koji slijedi primjenljive su na sve ICMP-eve lokacije označene kao Nivo 1 prioritetne lokalitete.

ICMP-ev monitor Odjela za odnose s vladama: vrši koordinaciju spoljnog (domaćeg) i internog osoblja, ICMP-evog osoblja kao i vođa timova. Monitor je također odgovoran za pravljenje dnevnih bilješki o radu na terenu i fotografisanje terena.

(d) Osoblje za ekshumacije:

- i. ICMP-ev viši arheolog: Zadužen je za definisanje načina rada na ekshumaciji. On/ona treba da izvještava sve nadležne o metodološkim, teoretskim i logističkim pitanjima koja se odnose na ekshumaciju. Sa zamjenikom tužioca i inspektorom će koordinisati aktivnosti po pitanju dokumentacije sa lokaliteta kao i proceduru primo-predaje.
- ii. Arheolog: Arheolog (ili antropolog kvalificiran za arheologiju) treba da bude zadužen za cijelokupno vođenje iskopavanja tzv. kompleksnih lokaliteta, npr. masovnih grobnica gdje je važna primjena pravilne metodologije radi optimiziranja integriteta dokumentacije.
- iii. ICMP-ev viši antropolog: Zadužen je za pregled posmrtnih ostataka na terenu (npr. da bi ustanovio na licu mesta u kojoj mjeri su posmrtni ostaci izmiješani). Ukoliko je kvalifikovan, može zamijeniti višeg arheologa.
- iv. Antropolog: Antropolog (ili arheolog kvalificiran za antropologiju) je zadužen za ekshumaciju površinskih ostataka, posmrtnih ostataka nađenih u bunarima, pećinama kao i za hitne slučajeve (asanacije). Određujući faktor je potreba za stručnjakom koji može brzo prepoznati ljudske posmrtnе ostatke i eventualno dati mišljenje na terenu koji dijelovi tijela pripadaju jednom tijelu. Ovo ne umanjuje značaj upotrebe arheološke metode bez obzira na to koliko se jednostavnim zadatkom činio.

Napomena: Antropolog može zamijeniti arheologa ukoliko on/ona ima iskustva u nadziranju iskopavanja komplikovanih grobnica

- v. Dodatno osoblie – ICMP-evi arheolozi/antropolozi: Ukoliko bude potrebno dodatno osoblie ovih specijalnosti, radiće samo pod nadzorom ICMP-evog rukovodnog osoblja.
- vi. Geodeta: Obično je to arheolog obučen da koristi "Totalnu stanicu" ili sličan geodetski instrument koji takođe može biti korišten za rad na terenu. On/ona će izmjeriti položaj svih tijela i predmeta, po uputama vođe tima (zavisno od dogovorenog nivoa evidentiranja; pogledati meodologiju mjerjenja).
- vii. Operator teške mehanizacije: ICMP lokalno ili strano osoblje zaduženo za kontrolisano iskopavanje na lokacijama i za ostale dužnosti dodjeljene od strane ICMP-evog rukovodnog osoblja. Dužnosti mogu uključivati premještanje zaliha, samo postavljanje ili pomaganje pri postavljanju šatora/konstrukcija, održavanje neophodnih pumpi, crijeva, generatora ili teške mašinerije.

Preporučuje se da se aktivnosti, navedene u tekstu koji slijedi, shvate kao najbolje pokazane u praksi.

B. PROCEDURA ZA EKSHUMACIJE

VI. Uvod:

- (a) Lokacija: U pripremi za rad, treba obezbijediti slijedeće podatke o lokaciji i unijeti ih u ICMP-evu bazu podataka:
- i. Naziv lokaliteta
 - ii. Naziv najbližeg sela, grada
 - iii. Naziv najbliže opštine
 - iv. Koordinate, utvrđene tokom izviđanja uz pomoć GPS-a (koordinata sa 10 brojeva ako je moguće)
 - v. Položaj na topografskoj karti (što je moguće precizniji)
- (b) Bezbjednost: Dobiti potvrdu da je teren pregledan/deminiran i da su otklonjeni i ostali potencijalni rizici.
- (c) Obilježavanje lokacije: Čak i ako se ne znaju tačne dimenzije lokacije, može se definisati površina na kojoj će raditi forenzičari u skladu sa podacima sa izviđanja i koje su prethodno dali svjedoci.

Napomena: To područje bi trebalo izolovati i u nekim slučajevima zakloniti od pogleda javnosti postavljanjem policijske trake, paravana i fizičkim prisustvom policije, vojske ili nekih drugih agencija za sigurnost. Ova aktivnost treba da se izvrši uz podršku odgovornog tužioca/sudije/istražitelja na lokaciji.

- (d) Pristup lokalitetu: Pristup lokaciji treba biti dozvoljen samo ako je u skladu sa utvrđenim pravilima i uz saglasnost tužioca/sudije/istražitelja na lokaciji.
- (e) Mediji: Sve strane će prije ekshumacije utvrditi striktna pravila o postupanju sa medijima. Konačnu riječ o svim pitanjima vezanim za medije ima tužioc/sudija/istražitelj.
- (f) Operativna zona: U toku pripreme za iskopavanje potrebno je napraviti određene procjene. Ako je moguće, radni tim treba da uspostavi slijedeća područja za aktivnosti ili postavku opreme prije bilo kakvog iskopavanja. Međutim, neke stvari će ipak morati da sačekaju dok se završi detaljan pregled terena da bi se osiguralo da te zone ne zadiru u područje rada forenzičara. Minimum onoga što bi trebalo pripremiti:

- i. Parking za vozila

- ii. Objekat za čišćenje i pranje
- ii. Spremiste za opremu
- iv. Hladnjače za dokazni materijal
- v. Mjesta za prosijavanje zemlje (da bi se našle male kosti, zubi, predmeti)
- vi. Zona za odlaganje otpada (uklonjena vegetacija, kamenje i ostali materijal bez forenzičkog značaja)

Cijelo vrijeme treba voditi striktnu evidenciju za potrebe potpune rekonstrukcije. ICMP-evo osoblje treba obratiti pažnju o slijedećem:

VII. Opšta dokumentacija:

(a) Glavni dnevnik dokaza: Službenik nadležan za dokazni materijal uspostaviće glavni dnevnik dokaza prije nego što počne bilo kakav rad na terenu. U dnevnik će se bilježiti podaci o vrsti dokaza, lokaciji, opis prikupljenih dokaza kao i lista napravljenih fotografija. Dnevnik predstavlja glavni izvor podataka o grobnici i obično ga vode lokalni službenik za nadzor predaje dokaznog materijala/istražitelji mjeseta zločina. ICMP-evo osoblje će uskladjavati svoju evidenciju sa dnevnikom dokaza kako bi se umanjilo duplikiranje.

i. Minimum uobilježenih podataka: Kao minimum, dnevnički će sadržavati slijedeće podatke zajedno sa prikladnim zapažanjima:

1. Šifra lokacije (treba biti konzistentna i biti dio glavne šifre koja će se koristiti u analizama nakon iskopavanja)
2. Broj materijala (uz slovnu oznaku npr. "C", "A", itd.; nekada se mogu koristiti dodatne ICMP-eve oznake, kako bi se olakšalo praćenje podataka, ponovno sklapanje skeletnih ostataka ili organizovanje podataka u slučajevima kada lokalni nadležni organi odluče da ne dokumentuju neki materijal. ICMP-eva oznaka će se stavljati nakon šifre lokacije ali će se takođe koristiti početnim brojevima koji se neće ponavljati, npr. "XXX-YYY 1000GB")
3. Opis materijala
4. Broj filma i snimka svake pojedine fotografije ili digitalne slike
5. Mjesto gdje su pohranjeni posmrtni ostaci ili prateći dokazi
6. Imena osoba koja su ih locirala i ime službenika kojem je materijal predat i koji ga je upisao u dnevnik

7. Datum

- (b) Dodatajni dnevnički: Službenik nadležan za dokazni materijal vodiće dodatne dnevničke radi upisivanja zaduženja osoba koje rade terenu, važnijih događaja i svih osoba koje posjete lokaciju, a ne spadaju u osoblje koje vrši ekshumaciju ili pružaju obezbjeđenje.
- (c) Elektronska baza podataka: Službenik nadležan za dokazni materijal nadziraće prebacivanje podataka iz dnevnika dokaza u elektronsku bazu podataka (ako postoji), kako bi bila prebačena uz dokazni materijal na konačno odredište (npr. mrtvačnicu, Institut za sudsku medicinu, sud). U suprotnom, podaci se mogu direktno unijeti u ICMP fDMS.
- (d) Primo-predaja dokaza (CoC): Službenik nadležan za dokazni materijal mora se pobrinuti da sva dokumentacija bude u skladu sa odgovarajućim CoC protokolom.
- (e) Šifra (prefiks) lokaliteta: Sve brojeve i ostale oznake treba unaprijed dogоворити и staviti на све forenzičке materijale. Ovakve oznake treba да буду у складу са следеćим начином označavanja: "XXX.YYY-#". Lokalne nadležne službe mogu željeti da se koriste sopstvenim sistemom označavanja, u tom slučaju treba ubilježiti i njihove oznake (i dodati u ICMP -evu bazu podataka radi praćenja). ICMP-eva šifra će biti sačinjena na sledeći način:
- i. "XXX" troslovna unaprijed određena šifra opštine
 - ii. "YYY" troslovna oznaka lokaliteta; ICMP-ev predstavnik (forenzički stručnjak ili monitor odrediće oznaku tokom prvog obilaska (izviđanja) terena. Ova tri slova mogu biti prva tri slova u nazivu lokaliteta, prva tri suglasnika ili bilo koja druga slična jedinstvena kombinacija.
 - iii. "#" jednocifreni broj kojim se identificuju razni mikro-lokaliteti u okviru jedne lokacije (ova oznaka nije uvijek potrebna).
- (f) Šifra slučajeva: Svaki slučaj će biti obilježen brojem koji će se davati po redu, npr. "-001C" (dodijeliti nakon oznake lokaliteta)
- (g) Fotografije/digitalne slike:
- i. Ovlaštenja: Sve fotografije/digitalne slike i/ili video zapisi treba da budu snimljene po uputama vođe tima ili ovlaštenog osoblja.
 - ii. Fotografije/digitalne slike zatečenog stanja: Prije početka rada i prije započinjanja rada svakog narednog dana, napraviti fotografije sa unaprijed određenih fiksnih preglednih tačaka.
 - iii. Fotografije/digitalne slike tokom rada: Snimati fotografije sa istih preglednih tačaka tokom rada na ekshumaciji. Trebalо bi napraviti i dodatne slike da bi se upotpunila vizuelna evidencija o uslovima, aktivnostima na terenu, itd.

- iv. Fotografije/digitalne slike dokaznog materijala na licu mjesa: Posebno fotografisati, u krupnom planu, posmrtnе ostatke i dokazni materijal, po uputama nadležne osobe. Na svakoj fotografiji, po potrebi, trebaju biti vidljive mjerne jedinice za označavanje veličine zajedno sa dodjeljenim brojem.
- v. Fotografije/digitalne slike ekshumiranih posmrtnih ostaka i predmeta: Na osnovu odluke krim tehničara, uzimat će se određene fotografije npr. posmrtnih ostataka u vrećama ili nađenih dokumenata.
- vi. Obilježavanje: Sve što se fotografiše treba da ima oznaku lokaliteta/slučaja, datum, razmjer (po mogućnosti u cm) i strjelicu koja pokazuje položaj (obično magnetski sjever). Ukoliko se slikaju veće dimenzije, kao orijentir treba postaviti šipke dužine od oko 2m.
- vii. Video zapis: Ukoliko je snimanje dozvoljeno, snimak treba da sadrži tonski zapis naziva lokacije kao i svih ostalih relevantnih informacija.
- viii. Obilježavanje i čuvanje: Cjelokupan vizuelni prikaz lokacije pripada krim tehničarima. Svaki materijal treba da ima naznačeno vrijeme i datum snimanja, naziv lokaliteta, redni broj snimka (dokaza) i inicijale fotografa/snimatelja. Nakon toga, materijal će se predati službeniku nadležnom za dokaze sa mjesta zločina/istražitelju mjesta zločina radi unosa u CoC. Nakon završetka iskopavanja, slike načinjene od strane osoblja ICMP-a trebaju biti unešene u tačno utvrđen i siguran sistem/mrežu.

Proces ekshumacije. U tekstu koji slijedi nalaze se preporuke za iskopavanje u prirodnim masovnim grobnicama i onima koje je iskopao čovjek, a mogu se primijeniti i na eksumacije posmrtnih ostataka razbacanih po površini i onih koji se nalaze u pećinama i podzemnim grobnicama.

VIII. Geodetsko mjerjenje lokaliteta i sondiranje:

Precizno geodetsko mjerjenje lokaliteta i sondiranje (prije ili za vrijeme ekshumacije vrši ICMP uz odgovarajuću stručnu pomoć):

- (a) Uvod: Ovaj pristup uključuje sve geodetske komponente navedene u tekstu iznad.
- (b) Osnovna tačka geodetskog mjerjenja: Geodeta će odrediti glavnu osnovnu tačku kao i sekundarnu tačku za mjerjenje. Obje ove tačke će imati poznatu/istu udaljenost, a idealno bi bilo da imaju poznatu/istu visinu. Dodatne tačke će se utvrđivati zavisno od potrebe. Sve ove tačke će činiti osnovnu za evidentiranje dokaznog materijala kao što su predmeti, posmrtni ostaci, stratigrafski ili prostorni odnosi u trodimenzionalnom kontekstu tokom čitavog procesa ekshumacije. Obje tačke (osnovna i sekundarna) treba da budu određene tako da omogućavaju eventualno proširenje lokacije.

- (c) Geodetsko mjerjenje: Ako je to moguće, prije ekshumacije treba izvršiti detaljno (0.5m maksimalno) mjerjenje/ucrtavanje kontura područja, topografskih podataka između ostalog i područja na kojima je došlo do promjena u vegetaciji. Geodeta treba pokušati da poveže osnovne tačke na terenu sa širim lokalitetom, tako što će povezati položaj lokaliteta sa okolinom ili uz pomoć GPS-a.
- (d) Geo-fizika/sondiranje: Lokacija na kojoj se nalazi grobnica biće određena raznim neinvazivnim geo-fizičkim mjerjenjima (npr. sonda radarom ili rezistentnošću). Ako ovi instrumenti nisu dostupni, trebalo bi pod nadzorom arheologa iskopati plitke kanale, mehanizacijom ili ručno, da bi se označile sve promjene u boji u sastavu zemljišta.
- (e) Parametri lokaliteta: Ukoliko je to moguće, određene podatke je potrebno prikupiti tokom izviđanja terena a koje treba evidentirati prije samog početka iskopavanja posmrtnih ostataka i predmeta:
 - i. Informacije od svjedoka: Svjedoci su u mogućnosti ukazati na približnu lokaciju grobnice, dimenzije grobnice ili ispričati šta se desilo; dati informacije o dimenzijsima grobnice, procjeni broja žrtava, dati informacije o okolnostima ubistava ili mogućih izvršilaca.
 - ii. Fotografije: Sve relevantne slike načinjene iz zraka ili sa zemlje (uključujući satelitske snimke) od nastanka grobnice trebaju biti dostupne i na raspolaganju timu za ekshumacije.
 - iii. Vegetacija i topografija: Ukoliko ne postoje satelitski snimci ili izjave svjedoka, ICMP-evo osoblje treba da pokuša procijeniti karakteristične oblike rasta vegetacije, utonuća zemljišta i da uoči ostale izražajne promjene krajolika radi procjene konture grobnice.
 - iv. Invazivno sondiranje: Kao krajnja solucija u lociranju skrivenih grobnica na potencijalnim lokacijama može se primjeniti metoda iskopavanja kratkih rovova.

Prije iskopavanja/ekshumacije potrebno je uraditi slijedeće:

- (f) Mapiranje: Pripremiti skicu terena; precizno ucrtati orijentire.
- (g) Preliminarna stručna vizuelna procjena: Procijeniti površinu lokaliteta i njegove okoline radi nalaženja posmrtnih ostataka, predmeta i obrisa/tragova interesantnih s forenzičkog aspekta (pogledati "k").
- (h) Postavljanje zastavica: Obilježiti zastavicama položaj svih otkrivenih posmrtnih ostataka, predmeta i obrisa/tragova.
- (i) Fotografisanje: Fotografisati/slikati sve otkrivene posmrtnе ostatke, predmete i obrise/tragove.

- (j) **Čišćenje površine lokaliteta:** Ukoliko je potrebno očistiti lokalitet od vegetacije, kamenja i ostalog materijala, to treba učiniti tako da se sačuva dokazni materijal, a otpad odnijeti na mjesto predviđeno za odlaganje.
- (k) **Pregled površinskog sloja lokaliteta:** Pregled površinskog sloja lokaliteta treba izvršiti radi lociranja dokaznog materijala kao što su čahure, ljudske kosti, otisci guma ili mehanizacije, što bi pomoglo da se stekne uvid u prethodna dešavanja na lokalitetu (npr. mjesto pogubljenja, način iskopavanja grobnice, aktivnosti nakon zatrpanja tj. izmještanja). Takve dokaze treba evidentirati i prikupiti prije nastavljanja iskopavanja/ekshumacije.

IX. Načini iskopavanja:

- (a) **"Stratografički" metod (Nivo 1):** Ukoliko se procijeni da je utvrđivanje zidova (stranica), dna ili prirodnih karakteristika grobnice od forenzičkog značaja, iskopavanju/ekshumaciji treba pristupiti metodično i pod vodstvom arheologa. Pravilo je da svaku ekshumaciju treba početi pokušajem da se što je moguće duže očuvaju prirodne konture grobnice u skladu sa odgovarajućim zdravstvenim i bezbjednosnim smjernicama kao i vremenskim i drugim uslovima koji imaju uticaja na posmrtnе ostatke.
 - i. **Oblik grobnice:** Arheolog će izdefinisati oblik grobnice, što se može postići korištenjem rovokopača sa glatkom kašikom ili struganjem zemljišta lopatom. Kontrolisanim uklanjanjem 0.1 m do 0.2 m površinskog sloja i naknadnim čišćenjem trebalo bi se omogućiti definisanje rubova uz nemirenog zemljišta. Područje uz nemirenog zemljišta treba izmjeriti, fotografisati/slikati i zabilježiti.
 - ii. **Uzorci tla:** Arheolog i službenik nadležan za dokazni materijal treba da priupe sve uzorce iz zemljišta sa kojim je grobna zatrpana i da priupe uzorce sa podslojeva nedirnutog zemljišta u neposrednoj blizini. Ove uzorce je potrebno izmjeriti i fotografisati. Ovaj postupak treba ponavljati i tokom iskopavanja/ekshumacije ukoliko i kada se to bude smatralo potrebnim.
 - iii. **Obrisi/tragovi – vozila:** Arheolog će dokumentovati sve dokaze koji se odnose na kretanje vozila na gornjim površinskim slojevima grobnice koji mogu biti u vezi sa prvobitnim iskopavanjem grobnice (npr. teške mehanizacije), metodom odlaganja posmrtnih ostataka (npr. otisci vozila točkaša) i dokazivanjem faza zatrpananja. Treba pismeno evidentirati ukupnu širinu i vrstu otiska ("šaru" gume), a ako je moguće napraviti otisak/kalup za eventualnu naknadnu analizu.
 - iv. **Bezbjednost:** Prilikom donošenja odluke o tome da se sačuvaju zidovi grobnice za potrebe prikupljanja dokaza, treba voditi računa o tome koliko je to bezbjedno sa aspekta očuvanja strukturalne cjelovitosti grobnice. Stoga je uvjek moguće primijeniti inžinjerski pristup smanjenja stranica/pravljenja pragova (o tome se moraju u potpunosti saglasiti sve strane). Tokom opsežnijih iskopavanja uz pomoć teške

mašinerije, svo iskopano zemljište mora biti udaljeno najmanje 3m od iskopane ivice grobnice.

(b) "Nestratigrafički" metod (Nivo 2/3): U slučajevima kada nije planirano da se sačuvaju originalni rubovi grobnice:

- i. Pristupni rovovi: Napraviti dovoljno prostora na svim stranama grobnice kako bi se sa svake strane moglo prići posmrtnim ostacima tako što će mehanizacijom ili manuelno biti iskopani paralelni i pravougaoni rovovi oko grobnice. Pri tome treba voditi računa o tome da se ne uništi dokazni metrijal (obrisi i sl.). Rovove treba iskopavati tako da se omogući detaljno evidentiranje obrisa i tragova prije njihovog uklanjanja.
- ii. 'Pijedestal': Vanjski rub oko posmrtnih ostataka treba da bude dublje iskopan kako bi se stvorio efekat pijedestala – tijelo bi bila u ravni radnika, kako bi im se omogućio komfornej rad. Mora se voditi računa o tome da se ne pojavi voda (ako bi se preduboko kopalo). Treba se razmotriti upotreba odgovarajućih pumpi prije nego što se iskopaju bilo kakvi drenažni odvodi.
- iii. Zidovi: Zid rova treba da bude što je moguće ravniji/glatkiji. Posebna pažnja se mora dati potencijalnim rizicima od nestabilnih zidova rovova (ako su dublji od 3m onda se treba napraviti nagib od 45 stepeni). Bilo koji rov se mora iskopati sa minimalnim pomjeranjem tijela/predmeta; arheolog će odrediti u kojoj mjeri treba pripremiti ("očistiti") zidove da bi on mogao procijeniti slojeve.
- iv. Dokumentiranje: Arheolog/antropolog treba da bude svjestan činjenice da primjena gore navedenih nestratigrafskih metoda otežava dokumentovanje uzorka tla, a samim tim i obrisa/tragova ali je ipak potrebno uložiti napore da se dokumentuje što je više moguće.

X. Početak otkrivanja posmrtnih ostataka (Nivo 1): Detalji zavise od odobrenog pristupa.

(a) Uklanjanje zemlje: Uklanjanje slojeva tla prema odobrenju arheologa:

- i. Forenzički sterilan sloj: Ako arheolog ustanovi da je taj sloj vrlo kompaktan, on može brzo biti uklonjen uz letimičan pregled, a primjena geo-fizičkih tehnika i metoda može olakšati postupak.
- ii. Po slojevima: Ako ispod površinskog sloja ima jedan ili više slojeva ali iznad one dubine za koju se procjenjuje da sadrži posmrtnе ostatke.
- iii. Po istoj gustini: Proizvoljni slojevi (npr. uklanjati po nekoliko centimetara)
- iv. Metod: U početku ručnim alatom (lopatom ili krampom) ili mašinom (rovokopačem sa glatkom/ravnom kašikom), a onda sa sve većom preciznošću uz korištenje manjih alata (npr. lopatica i četkicama) kako

se približava sloj sa posmrtnim ostacima. Uklanjanje slojeva kojima je grobniča zatravljana potrebno je vršiti kontrolisanim iskopavanjem mašinom ili ručno pod nadzorom arheologa. Depozite treba uklanjati po slojevima i, kada je to moguće, bilježiti sve razlike između depozita i prirodnih slojeva. Sve jasno razdvojene depozite je potrebno ucrtati i fotografisati/slikati. Potrebno je uzeti uzorce zemlje koja nije sa te lokacije.

- v. **Prosijavanje:** Arheolog ili antropolog bi trebali odlučiti da li je potrebno prosijavanje uz korištenje sita ili je dovoljan vizuelni pregled (upotrebljivo u podzemnim konstrukcijama, depozitima koji se nalaze u vodi itd.).
- vi. **Otkrivanje:** Sva tijela u okviru određenog područja treba potpuno otkriti kako bi se mogla adekvatno dokumentovati i ukloniti (potreban je kompromis u nekim slučajevima).
- vii. **Depoziti:** Treba definisati depozite u grobnici i evidentirati ih. Također treba odrediti koji depoziti su "forenzički", a koji su "neforenzički" i napraviti slike istih.

XI. Vađenje tijela, predmeta i dokumentiranje tragova/obrisa:

- (a) **Označiti broj slučaja:** iz glavnog dnevnika dokaza.
 - i. **Skup ostataka i pripadajući predmeti:** Treba staviti isti broj na sve povezane elemente npr. ljudske ostatke, lične ili pripadajuće predmete.
 - ii. **Nepovezani ostaci i predmeti:** Svaki nepovezani ostaci i predmeti treba da dobiju posebne brojeve i da budu posebno upakovani.
- (b) **Mjerenje posmrtnih ostataka, predmeta i obriša/tragova (pogledati III i):** Geodeta će izmjeriti položaj svih tijela i predmeta od interesa za forenzičare i obilježiti ih brojem koji je odredio nadležni službenik. Ako je tako unaprijed dogovoreno, tu će spadati glavni anatomske dijelovi (lobanja, rame, laktit itd.) posmrtnih ostataka da bi se definisala tijela u sklopu određenog depozita. Ako je to moguće, geodeta će napraviti kopiju svega što je evidentirano da bi se osigurala mogućnost analize na terenu i naknadno (ako su obezbijeđeni laptopi).
- (c) **Slabo povezani ostaci (npr. šake, stopala):** Staviti vreće oko šaka i stopala i drugih dijelova (posebno fragmenata kostiju) koji bi greškom mogli biti izgubljeni tokom ekshumacije.
- (d) **Ekshumiranje kompletног skeleta:** Međusobno povezane skeletne ostatke treba kompletne staviti u istu vreću; upisati oznaku sloja u kojem su nadjeni u odgovarajuću evidenciju i jasno naznačiti iste podatke na vreću.
- (e) **Predmeti nađeni uz tijelo:** Lične i druge predmete koji su nađeni uz tijelo staviti u vrećice a potom u istu vreću za tijelo.

- (f) **Inkorporirani predmeti:** Predmetima (npr. mećima, povezima, dokumentima) koji se nalaze u/na tijelu neće biti dodijeljen broj predmeta, nego će biti uvedeni u dnevnik dokaza i upisani u formular za evidentiranje tijela.
- (g) **Vađenje inkorporiranih predmeta na lokaciji:** Ako nadležni službenik na terenu ocijeni da je preporučljivo izvaditi neki predmet (npr. dokumente, metke) iz tijela, taj predmet treba obilježiti prvim sljedećim brojem iz glavnog dnevnika dokaza. Novi broj predmeta će biti upisan u dnevnik uz broj tijela kojem je pripadao. Postoji i druga mogućnost – da se ekshumiranim predmetu dodijeli isti broj kao i tijelu, ali uz odgovarajući sufiks (npr. "A" ili "PE").
- (h) **Miješanje:** Ni u kojoj situaciji se nepovezani posmrtni ostaci i predmeti ne smiju pomiješati.
Čini se na prvi pogled da je ovo nepotrebno i navoditi, ali se može desiti da radnici u žurbi sve ovakve posmrtnе ostatke i predmete stave na isto mjesto, u istu vreću, uvjereni da će se kasnije sjetiti šta čemu pripada. Da bi se izbjeglo miješanje posmrtnih ostataka (pored toga što treba raditi metodično a ne brzopletno), svim dugim kostima treba dodijeliti broj i nakon toga uzeti jednu geodetsku tačku. Ovo bi trebalo uraditi čak i ako lokalni nadležni organ odluci da ne dodijeli broj dokaza. U tom slučaju će ICMP-evo osoblje staviti oznaku koja neće biti povezana sa oznakom drugih ekshumiranih elemenata iz te grobnice (na pr. "XXX.YYY. 1000GB"). Male grupe kostiju (koje ne spadaju u duge kosti) i dijelovi kostiju u okviru iste mikro-lokacije mogu biti obilježene jednim "GB" brojem i stavljene u istu vreću, a potom u odgovarajući vreću određenog sloja. Pojedinačne kosti (koje ne spadaju u duge kosti), dijelove kostiju i predmete koji ne budu obilježeni kao dokazni materijal treba staviti u odgovarajuću vreću određenog sloja za naknadnu analizu. Isti postupak se može primijeniti na predmete.
- (i) **Fotografisanje:** (nije obavezno) Slikati sve posmrtnе ostatke i predmete u obilježenim vrećama.

XII. Pregled nakon iskopavanja/ekshumacije:

- (a) **Pregled detektorom metala:** Nakon ekshumacije, unutrašnjost grobnice treba pregledati detektorom metala (ako je dostupan). Svi pronađeni predmeti od forenzičkog značaja trebaju biti obilježeni brojem iz glavnog dnevnika dokaza.
- (b) **Pregled zemljišta:** Dno grobnice treba biti pregledano kako bi se otkrili tragovi mašinerije, alata itd. Na lokacijama gdje sloj zemljišta ispod ekshumiranih posmrtnih ostataka nije sterilan, potrebno je lopaticom pregledati sloj od nekoliko centimetara ispod da bi se vidjelo da li ima još dokaznog materijala npr. zuba, dijelova kostiju, materijalnih dokaza itd.
- (c) **Dno grobnice:** Ako se ocijeni za potrebnim, dodatni uzorci mogu biti uzeti (npr. tla, kamenja, vegetacije itd.). Sve locirane obrise/tragove treba iskopati i evidentirati. Potrebno je fotografisati i geodetski premjeriti sav dodatno pronađeni dokazni materijal/uzorke (vidi b).

Kompletirati i zatvoriti evidenciju dokaza po završetku svih radova na lokalitetu.

Iako to nije striktno u okviru mandata ICMP-a, pregled na terenu može biti obavljen ukoliko to budu zahtijevali nadležni organi/istražitelji. Ovakav pristup može biti primijenjen kod grobnica u kojima su posmrtni ostaci u velikoj mjeri izmiješani i kada može biti potrebna pomoć antropologa pri sklapanju skeletnih ostataka na terenu.

XIII. Post-mortem obrade/autopsije na terenu:

- (a) **Terenska obdukcija:** Obavlja se samo u krajnjoj nuždi (obično po nalogu tužioca ili sudije koji vode slučaj) a tokom koje se može i zatražiti pomoć antropologa.
- (b) **Letimična obrada:** Ukoliko se ukaže potreba, treba obaviti preliminarni pregled da bi se procijenio jedan ili više od dole navedenih kriterija kako bi se dobila potvrda da se radi ili o zaista tačnoj lokaciji ili da lokacija zadovoljava bar jedan od opštih forenzičkih kriterija (napomena: procjene koje se vrše na terenu nisu konačne; forenzičari zadržavaju pravo da revidiraju prve procjene kada se završe službeni post-mortem pregledi u za to odgovarajućim objektima i u odgovarajućim uslovima):
 - i. Minimalan broj osoba
 - ii. Vjerovatna životna dob i pol preminulih
 - iii. Stepen očuvanosti (npr. saponifikovani, skeletizovani)
 - iv. Civilna ili vojna odjeća, lični predmeti

Na svakom lokalitetu trebaju se zabilježiti krajnje opaske; mogu se pojaviti u isto vrijeme.

XIV. Zatvaranje lokacije:

- (a) **Fotografisanje:** Fotografisati/slikati završenu lokaciju sa razmjernicima, po mogućnosti od 2m.
- (b) **Zatrpanje:** Lokacije na kojima je vršeno površinsko iskopavanje/ekshumacija najbolje bi bilo zatrpati nakon završetka rada. Ovo se ne bi trebalo odnositi na grobnice u podzemnim konstrukcijama. Nakon završetka ekshumacije, lokalitet bi trebalo ponovo slikati.
- (c) **CoC:** Pobrinuti se da se ispoštuju sve procedure vezane za CoC i da nadležno osoblje iz ICMP-a bude obaviješteno.

(d) Transport: Posmrtnе остатке треба безбедно транспортовати до објекта за обраду, што може подразумијевати координацију са домаћим надлеžним институцијама и ICMP-вим осoblјем на крајњем одредишту.

XV. Predaja dokaznog materijala:

(a) Obilježavanje dokaznog materijala: Прије предaje dokazног материјала, службеник надлеžан за доказни материјал ће се постарати да су све ставке обилježene i upisane u главни дневник i да су испоштоване све процедуре везане за CoC.

(b) Dodjela brojeva nakon predaje posmrtnih ostataka: Forenzičари који буду радили пост-mortem прагледе, кривичне истраживање и друге анализе (нпр. хистолошку) настављају обилježавање доказног материјала настављајући бројчани низ из комплетiranог главног дневника доказа. Сваки предмет или дио одјеће који се уклони током аутопсије биће обилježен нaredним бројем доказног материјала из главног дневника доказа. Сви уклонjeni елементи требали би бити обилježeni на одговарајући начин да би у потпуности били у складу са одговарајућим налазом аутопсије и ICMP-евом базом података како би се избегла конфузија. Процедура се треба стриктно поштovати када се мртваčnica налази на локацији екшумације или у непосредној близини гробнице.

Nапомена: Треба обезбједити један примјерак главног дневника доказа да би било могуће спровести наведену процедуру; или домаћи крим техничари/истражитељи места злочина требају бити присутни на тој локацији како би доделили додатне бројеве i preuzeли сви додатни доказни материјал.

ICMP-еви антрополози и археолози могу наћи на разбачане 'површинске остатке' ljudskog поријекла. У оваквим ситуацијама потребно се придрžavati следећег:

XVI. Dodatne mјere pri prikupljanju neukopanih površinskih оstataka:

- (a) Vodeća uloga – uloga antropologa: Када је важно правовремено процјенити на терену шта су посмртни остаци човјека, а шта нису, антрополог је стручњак који треба да има главну улогу на локалитетима такве vrste.
- (b) Opšti pregled – stručna vizuelna procjena: Procjeniti разбачане посмртне остатке на логичан начин у складу са њиховим положајем, одјећом, степеном очуваности i napraviti detaljne zabilješke прије купљења остатака.
- (c) Opšti pregled – linijsko traženje: У случају када nije могуће procijeniti како су pozicionirani посмртни остаци, неколико ljudi bi требало формирати red, stojeći 1 do 2 m udaljeni један од другог i hodati истовремено по терену, прагледајући земљиште dok hodaju. Dio који се претražuje треба бити skiciran i označen на karti.

- (d) Opšti pregled – ucrtavanje: Ucrtati odvojene grupe posmrtnih ostataka koji su dislocirani od ostalih tijela više od 0.5m (djelovanjem životinja) korištenjem GPS-a ili elektronskog mapiranja.
- (e) Pregled nakon ekshumacije – pregled površinskog sloja: Nakon uklanjanja posmrtnih ostataka, potrebno je pregledati površinski sloj od nekoliko cm da bi se ustanovilo ima li još ostataka ili predmeta.

Smjernice za ekshumiranje posmrtnih ostataka i pripadajućeg dokaznog materijala iz raznih grobnica u podzemnim konstrukcijama su navedene u tekstu koji slijedi..

XVII. Dodatne mjere pri prikupljanju posmrtnih ostataka iz bunara i cisterni:

- (a) Vodeća uloga – uloga antropologa: Kao i u drugim situacijama kada je važno pravovremeno procijeniti na terenu šta su posmrtni ostaci čovjeka, a šta nisu, antropolog je stručnjak koji treba da ima glavnu ulogu na lokalitetima takve vrste.
- (b) Zdravlje i bezbjednost: Bunari koji sadrže vodu zagađenu raspadajućim tijelima, cisterne i vanjski nužnici sa ljudskim otpadom, izlažu radnike koji rade na ekshumaciji rizicima po zdravlje. Ako nije moguće dekontaminirati takve lokacije prije početka ekshumacije, onda im treba pristupiti kao operacijama spašavanja/kupljenja ostataka, svodeći tako na minimum izlaganje opasnosti po zdravlje.

XVIII. Dodatne mjere pri prikupljanju posmrtnih ostataka iz pećina i rudnika:

- (a) Vodeća uloga – uloga antropologa: Kao i u drugim situacijama kada je važno pravovremeno procijeniti na terenu šta su posmrtni ostaci čovjeka, a šta nisu, antropolog je stručnjak koji treba da ima glavnu ulogu na lokalitetima takve vrste.
- (b) Zdravlje i bezbjednost: Prije početka bilo kakvih radova u zatvorenim prostorima, potrebno je razmotriti sve zdravstveno-bezbjednosne aspekte. Pošto se radi o zatvorenim prostorima, gdje se često nalazi i smeće, toksični materijali i NUS, svaki depozit unutar podzemne jame ili zatvorenog prostora može biti opasan. Rad u ovakvim okolnostima treba da se vrši uz savjet i superviziju speleologa. Osiguravanje od urušavanja može biti izuzetno teško u napuštenim rudnicima tako da je potrebno pristupiti ovakvim ekshumacijama kao brzim operacijama spašavanja/kupljenja ostataka.

XIX. Dodatne mjere pri prikupljanju posmrtnih ostataka iz ruševina:

- (a) Vodeća uloga – uloga antropologa: kao i u drugim situacijama kada je važno pravovremeno procijeniti na terenu šta su posmrtni ostaci čovjeka, a šta nisu,

antropolog je stručnjak koji treba da ima glavnu ulogu na lokalitetima takve vrste.

- (b) **Prosijavanje:** Za razliku od zemlje čije se male čestice lako prosijavaju, ruševine zgrada se sastoje od malih ili velikih komada koji moraju biti manuelno odvojeni od ljudskih posmrtnih ostataka. U slučajevima kada se ruševina sastoji od velike količine izgorjelog materijala, čak je i antropolozima izuzetno teško da brzo raspozna 'ugljenisane' dijelove kostiju (crne) i spaljene ili kremirane kosti (sivkaste do bjelkaste boje, kost izgorjela u značajnoj mjeri i često deformisana, lomljiva ili na dodir dje luje poput keramike). Ostali naizgled slični materijali, kao što je izgorjela plastika i dijelovi maltera, mogu izgledati kao spaljene kosti. Zbog toga je traganje za posmrtnim ostacima u ruševinama vrlo komplikovano i dugotrajno, pa su u takvim situacijama potreбni vrlo iskusni stručnjaci koji unaprijed znaju kako treba postupati u ovakvim situacijama.